

1. INLEDNING

Jag skulle vilja föreslå att vilka kognitiva handlingar det är rationellt för en agent att utföra beror på vilka standarder för rationalitet agenten ifråga själv accepterar. Vad som är rationellt för en agent att göra är något som är *relativt* de rationalitetsstandarder agenten själv accepterar. Det innebär att det kan finnas fall där någon klart bryter emot vad vi själva betraktar som korrekta standarder, men där vi ändå borde fälla omdömet att personen ifråga handlar fullt rationellt.¹

Det ämne jag diskuterar är rationalitet i *undersökningar* av olika slag. Det har alltså att göra med det som ibland kallas teoretisk, epistemisk, eller kognitiv rationalitet. När vi människor bedriver undersökningar på något område, i en vetenskap eller inom filosofin eller i någon annan disciplin, utför vi en mängd olika kognitiva handlingar. Vetenskaps-teoretiker har ofta intresserat sig för en snäv klass av sådana handlingar, som att acceptera eller förkasta en teori, eller föredra en teori framför en annan, eller att bedöma vilken grad av empiriskt stöd konkurrerande teorier har i förhållande till den tillgängliga evidensen. Andra kognitiva handlingar kan vara att göra slutledningar, formulera argument, bedöma argument och acceptera eller förkasta dem. Ytterligare typer av kognitiva handlingar kan involvera tolkningar, insamling och bearbetning av data, genomförande av experiment, och så vidare.

En person, som befinner sig i en viss situation, kan alltid fråga sig vilka kognitiva handlingar det skulle vara *rationellt* att utföra, vad hon *rationellt sett bör göra*. Bör t.ex. en viss teori accepteras eller förkastas i ljuset av den evidens som finns tillgänglig?

När vi tar ställning till hur vi rationellt sett bör göra, hänvisar vi (explicit eller implicit) till normativa *standarder*, vilka jag här ska kalla

¹ Uppsatsen bygger på ett föredrag som hölls vid högre seminariet i teoretisk filosofi i Lund, i mars 2004. Jag vill tacka dem som deltog i diskussionen i Lund, och i synnerhet Erik Olsson. Den grundläggande idén i den här uppsatsen är hämtad från kapitel 6 i min avhandling, Nilsson 2000.

”standarder för rationalitet i undersökningar”, eller kort och gott ”rationalitetsstandarder”. Jag använder det här som en paraplyterm för sådana normativa saker som regler, principer, kriterier, normer, metoder, maximer osv. som vetenskapsfilosofer och kunskapsteoretiker talat om.

Vissa standarder anger hur teorier ska bedömas. Andra typer av standarder kan utgöras av heuristiska regler, egenskaper man anser att teorier eller argument eller analyser bör ha, principer för hur teorier ska testas och bedömas i relation till evidens, hur man bör förändra övertygelser osv.

Sådana standarder kan vara *bra* eller *dåliga*. Jag ska säga att en standard kan vara *korrekt* eller *adekvat*, utan att här specificera vad det skulle innebära för en standard att vara korrekt eller adekvat (ett vanligt förslag är att en standard är korrekt i den mån den är ett lämpligt medel för att uppnå kognitiva mål). En standard kan också vara felaktig, eller inadekvat. Låt mig ge två exempel på uppenbart inadekvata standarder.

- (1) ”Det är rationellt att acceptera alla argument som har formen 'Om A, så B', 'B'; alltså 'A'.”
- (2) ”Om tester visar att en empirisk förutsägelse som härletts ur ett teoretiskt system är falsk, så bör varje element i detta teoretiska system förkastas som falskt.”

När agenter accepterar rationalitetsstandarder och försöker respektera dem, så accepterar de dem *som korrekta* eller *adekvata*. Jag tänker mig att agenter kan *missa sig* om huruvida standarder är adekvata, och jag vill påstå att detta i vissa fall kommer att innebära att agenter som handlar i enlighet med inadekvata standarder handlar *rationellt*.

Den vanligaste uppfattningen verkar dock vara att en handling är rationell endast om den överensstämmer med korrekta standarder. De korrekta standarderna antas utgöra den måttstock efter vilken rationaliteten hos en agents handlingar ska mätas. Jag tror att det är så många vetenskapsteoretiker har tänkt: när de diskuterar om vissa episoder i vetenskapens historia varit rationella eller inte, ställs frågorna ofta i termer av huruvida de inblandade vetenskapsmännen betett sig så som vetenskapsteoretikerns normativa metodologi föreskriver. Avvikelse från vad en korrekt metodologi rekommenderar ses som irrationella, och antas kräva någon speciell slags (extern) förklaring, som inte behövs ifråga om de handlingar som är metodologiskt korrekta och därmed ses som rationella.² Det är denna uppfattning jag ska kritisera här.

² Ett tydligt uttryck för detta synsätt kan man hitta hos Lakatos; se Lakatos 1976.

2. ETT NORMATIVT, VÄGLEDANDE RATIONALITETS- BEGREPP

Man kan konstruera olika begrepp om rationalitet, begrepp som kan vara användbara i olika vetenskapliga eller filosofiska sammanhang. Jag vill här försöka urskilja *ett* viktigt rationalitetsbegrepp som har att göra med hur vi *bör* bete oss när vi undersöker något, och jag vill hävda att det i enlighet med detta rationalitetsbegrepp kan vara fullt rationellt att bryta emot korrekta rationalitetsstandarder.

Det rationalitetsbegrepp jag utgår från är *normativt, individuellt, vägledande*, och i första hand tillämpligt på *enskilda kognitiva handlingar*.

Det är *normativt* i att det har att göra med hur människor rationellt sett *borde* handla. Alternativa sätt att uttrycka detta normativa element kunde vara att säga att det har att göra med vilka handlingar det vore *bra* eller *lämpligt* eller *korrekt* att utföra. Jag tänker mig att denna normativitet i någon mening är *epistemisk* eller *kognitiv*, så att vad en agent rationellt sett bör göra i en undersökning kan skiljas från frågor om vad agenten *moraliskt* sett bör göra, eller vad hon rationellt sett bör göra för att uppnå olika praktiska, *icke-kognitiva* mål som hon har.

Det vanligaste sättet att förstå den normativa aspekten hos begreppet om rationalitet i undersökningar, är att säga att normativiteten härrör ur kognitiva målsättningar som den undersökande agenten strävar efter att uppnå.

Jag tänker mig också att det i första hand är *handlingar* (accepteranden, förkastanden, beslut, bedömningar) som är mer eller mindre rationella eller irrationella (snarare än personer eller teorier eller argument), och att det är *individuellt* i den meningen att det är specifika handlingar utförda *av en viss person* som är irrationella eller rationella, snarare än t.ex. en viss typ av handling.³

Med att det är *vägledande* menar jag att lämpliga standarder för rationalitet måste vara sådana att individer på egen hand kan avgöra vilka handlingar det är rationellt att utföra – vad som är rationellt för mig måste i någon mening vara *tillgängligt* för mig. En standard som sade att en sats eller teori bör accepteras om och endast om den är sann, skulle t.ex. inte kunna vara vägledande för mig – generellt har jag ingen möjlighet att avgöra vad en sådan standard kräver att jag ska göra.⁴

³ Uppfattningen att det primärt är *personer* som är rationella försvaras i Brown 1988.

⁴ Jämför Pollock 1986 och Sankey 1997. Jämför också Wedgwood 2003 med titeln "Choosing Rationally and Choosing Correctly".

3. RELATIV RATIONALITET

Jag tror att alla rimliga uppfattningar om rationalitet säger att rationalitet är något som är relativt vissa aspekter av den handlande agentens situation (se t.ex. Rescher 1988, 1–2). Alla instrumentella uppfattningar om rationalitet innebär t.ex. att vad som är rationellt för en agent beror på vilka *mål* hon har – dvs. rationalitet är *mål-relativ*. Rationalitet brukar också ses som något som är relativt i förhållande till den *information* en agent har eller den *evidens* som är tillgänglig för henne – dvs. rationalitet brukas ses som *informations-relativ*. Anledningen till detta har att göra med att det rationalitetsbegrepp som förutsätts är vägledande; en agent kan inte vägledas av information hon inte har.

Det verkar också rimligt att säga att vad som är rationellt i vissa situationer beror på vilka teoretiska *alternativ* en agent känner till, och på vilka *argument* hon känner till. Anta att någon föredrar en viss teori därför att hon gör bedömningen att den ger den bästa förklaringen till vissa fenomen. Det verkar rimligt att detta omdöme skulle kunna vara rationellt även om någon just, utan att denna agent vet om det, utvecklat en ny teori som ger dessa fenomen en ännu bättre förklaring. Fallet med argument verkar närmast självklart. Om det exempelvis är rationellt eller inte att acceptera en viss matematisk sats som ett teorem, beror givetvis på om man känner till ett bevis för den.

Vad som är rationellt för en agent när hon undersöker något är alltså något som enligt de flesta uppfattningar om rationalitet är relativt i förhållande till olika aspekter av hennes kognitiva situation: hennes mål, den information som är tillgänglig för henne, och vilka teoretiska alternativ och argument hon känner till.

Jag skulle vilja föreslå att det finns ytterligare en aspekt av en undersökande agents kognitiva situation som är av avgörande betydelse för frågan om vad som är rationellt för henne: de *rationalitetsstandarder som agenten själv accepterar*. Rationalitet är *standard-relativ*. Jag vill också föreslå att vad en agent rationellt sett bör göra, är att handla i enlighet med sina *egna* rationalitetsstandarder – även i fall då agenten ifråga har accepterat felaktiga standarder, och hennes handlingar avviker från vad korrekta standarder skulle rekommendera.

4. VARFÖR ÄR RATIONALITET STANDARD-RELATIV?

Varför är standard-relativt rationella handlingar de som man rationellt sett bör utföra? Varför inte säga att det som är rationellt för någon att göra är att handla i enlighet med de korrekta standarderna?

Se på en agent som ställs inför frågan om hur hon bör handla (exempelvis hur hon ska välja mellan ett antal teorier, eller om hon bör acceptera

ett visst argument som allvarlig kritik eller inte). När hon försöker ta ställning till hur det är rationellt att handla, vad har hon att utgå ifrån? Vad är det som kan vägleda hennes handlande? Hon måste givetvis utgå ifrån den information hon faktiskt har, och ifrån de normativa rationalitetsstandarder hon faktiskt tror är korrekta och relevanta.

När hon försöker handla i enlighet med de rationalitetsstandarder hon tror är (eller implicit accepterar som) korrekta, är detta det bästa *hon* kan göra för att handla så som rationaliteten kräver.

Anta att situationen är som följer. En agent försöker ta ställning till vilken av två konkurrerande teorier som har det starkaste empiriska stödet givet de försök som gjorts. Hon bedömer teorierna utifrån ett antal standarder hon anser är relevanta för att avgöra hur starkt stöd teorierna har. Anta att en av de standarder hon använder, *s*, är utslagsgivande: enligt *s* är teorin *T*₁ att föredra framför *T*₂ (medan teorierna uppfyller övriga standarder i samma mån). Hon bedömer alltså, med hänvisning till *s*, att *T*₁ har starkare stöd än *T*₂ och bör föredras.

Anta nu att *s* är en felaktig standard, och att den i det här fallet leder till en felaktig bedömning av *T*₁ och *T*₂. Enligt *korrekta* standarder skulle i stället *T*₂ bedömas ha starkare stöd än *T*₁.

Vad bör den här agenten göra för att handla rationellt? Om hon skulle handla i överensstämmelse med korrekta standarder, skulle hon visserligen komma fram till ett korrekt resultat, men det skulle innebära att hon skulle *bryta emot* vad hon själv tror är korrekta standarder. Att medvetet bryta mot sina egna standarder tycks mig vara irrationellt.

Tvärtom tycks det mig i en sådan här situation vara så att det bästa agenten kan göra, *givet att hon redan har accepterat vissa standarder*, är att försöka att handla i enlighet med dessa standarder. Hennes handlingar *kan inte* vägledas av standarder som hon inte känner till, och det skulle vara irrationellt att vägledas av standarder som hon förkastar som felaktiga.

Man kan också formulera det så här: En (meta-) standard som säger att man ska handla i enlighet med korrekta rationalitetsstandarder *kan inte fungera vägledande* för agenter. I många situationer skulle agenter *inte veta vad det skulle innebära att handla i enlighet med, eller bryta mot*, en sådan standard. För att vi skulle kunna vägledas av en sådan meta-standard skulle vi behöva vara *metodologiskt allvetande* – och jag tycker det verkar rimligare att tänka sig att vi åtminstone i princip är *felbara* ifråga om vilka rationalitetsstandarder som är korrekta.

Som ett exempel på just en sådan här situation tänkte jag nämna Charles Darwin, och den intellektuella situation han befann sig i under en stor del av året 1838. Han hade då utvecklat sin egen teori om naturligt urval, vilken konkurrerade främst med samtida kreationistiska teorier. Hans teori om arters utveckling genom naturligt urval och biologisk

variation, kunde enligt Darwin användas för att förklara en mängd saker, så som fakta om den geografiska distributionen av olika arter. Darwin tycks ha menat att teorin förklaringsmässigt lyckades bättre än konkurrerande teorier. *Ändå* tycks Darwin under en stor del av 1838 ha varit av uppfattningen att hans teori inte var att betrakta som ett framsteg i förhållande till tidigare teorier (och inte var redo att presenteras vid Geological Society i London). *Varför?*

Enligt en redogörelse jag läst, av Ronald C. Curtis, hade Darwins omdöme att göra med en metodologisk uppfattning som Darwin hade, och som han delade med många av sina samtida. Det var ett krav på att de *orsaker* en teori hänvisar till för att förklara fenomen, ska ha *visats* vara verksamma i naturen och ha de verkningar teorin säger att de har. Detta metodologiska krav innebar alltså att en godtagbar teori inte fick använda sig av blott *hypotetiska* orsaker (att dessa hypotetiska orsaker kan användas för att förklara fenomen och göra förutsägelser räcker alltså inte). Enligt Curtis accepterade Darwin detta metodologiska krav (i en version som formulerades av William Whewell). Han ansåg också att den centrala orsak, naturligt urval, som hans teori hänvisade till, inte kunnat observeras vara verksam i naturen. Som ett resultat av detta ansåg han att den egna teorin trots sina förtjänster ifråga om att (potentiellt) förklara fenomen som andra teorier inte kunde förklara, inte var godtagbar och inte kunde ses som ett framsteg.

Under en ganska lång period (till september 1838) gjorde Darwin denna negativa bedömning av teorin, eftersom den inte uppfyllde det nämnda metodologiska kravet.⁵ Var Darwins omdöme rationellt?

Låt oss anta att det metodkrav som låg till grund för Darwins omdöme är *felaktigt* – att det är en inadekvat standard för rationalitet i undersökningar. Många metodologer skulle anse att den är felaktig (t.ex. enligt versioner av hypotetisk-deduktiv metod). Vi kan också anta att enligt korrekta standarder, så skulle omdömet ha varit att Darwins teori var överlägsen konkurrerande teorier och utgjorde ett klart framsteg.

Låt oss alltså anta att Darwin fällde ett felaktigt omdöme, och att han gjorde det p.g.a. att han accepterade en felaktig standard. Var det irrationellt, eller rationellt?

Om en kognitiv handlings rationalitet förutsätter att agenten handlar i enlighet med korrekta standarder, så var Darwins omdöme om den egna teorin irrationellt.

⁵ Vad som hände i september 1838 var att Darwin lyckades formulera ett argument som, enligt Darwin själv, på ett tillfredsställande sätt visade att naturligt urval både var en orsak som faktiskt var verksam i naturen och hade de verkningar som teorin förutsätter (Curtis 1986).

Jag anser att det vore en felaktig värdering av Darwins omdöme, och att hans kognitiva handlande, i det här fallet, var fullt rationellt. Han kanske misstog sig, men det var ett *rationellt* misstag.

Varför upplever man ett motstånd mot att säga att Darwin i det här exemplet, eller agenten med den felaktiga standarden i det abstrakta exemplet tidigare, handlar fullt rationellt? En intuitiv reaktion på sådana exempel är väl trots allt att en agent med felaktiga standarder inte *borde* handla som hon gör: det skulle vara *bättre* för henne att ha och handla utifrån korrekta standarder. Om man har en uppfattning om vilka standarder som är korrekta, så skulle man givetvis inte *rekommendera* att någon bryter emot dem.

När vi säger att Darwin *inte borde* ha accepterat det metodologiska krav som gjorde honom tveksam till sin egen teori, gör vi en *extern* bedömning av hans situation. Vi, som externa bedömare, anser oss veta att den standarden är felaktig och att den resulterade i att Darwin fällde ett felaktigt omdöme om graden av empiriskt stöd för hans teori. Darwin hade befunnit sig i en *bättre kognitiv situation*, om han i stället accepterat korrekta standarder och fällt korrekta omdömen.

Att vi gör den här externa bedömningen är dock förenligt med att vi hävdar att Darwin själv, givet den kognitiva situation han faktiskt befann sig i, handlade rationellt. Enligt ett *vägledande* rationalitetsbegrepp, måste Darwin själv med en rimlig kognitiv insats kunna avgöra vad som rationellt sett krävs av honom. I exemplet trodde han att det metodologiska kravet ifråga var en adekvat standard, och att det skulle vara irrationellt att bryta emot det. Vad vi kan göra, föreslår jag, är att *beklaga* Darwin: han hade helt enkelt oturen att befinna sig i en sådan kognitiv situation att det var rationellt för honom att begå ett misstag.⁶

5. RELATIVITET UTAN RELATIVISM

En viktig fråga är om det synsätt jag föreslår leder till en oacceptabel form av *relativism*. Det är väl ett faktum att människor som arbetar inom samma disciplin kan acceptera *olika* rationalitetsstandarder och därmed ha olika uppfattningar om hur undersökningar bör bedrivas och om hur teorier på området bör bedömas. Enligt det synsätt jag föreslår kan människor, som accepterar olika standarder och som därför t.ex. gör motsatta bedömningar om kvaliteten hos konkurrerande teorier, alla vara rationella. Om det är rationellt eller inte att göra en viss bedömning av teorierna beror, enligt mitt synsätt, på *vem* som gör bedömningen och *vilka rationalitetsstandarder* bedömaren själv accepterar. Det låter som en

⁶ Jfr Gibbard 1990, om skillnaden mellan "rationality" och "advisability".

otäck form av rationalitetsrelativism som skulle innebära att teoretiska konflikter inte kan avgöras på ett rationellt sätt.

Att rationalitet på detta sätt är relativ i förhållande till agentens egna standarder leder *inte* till någon intressant form av relativism, skulle jag vilja hävda.⁷

För det första, så är mitt synsätt förenligt med att man intar en *objektivistisk* syn på rationalitetsstandarder och huruvida de är adekvata eller inte. Det är alltså fullt legitimt att göra en extern bedömning av en agents handlande och hävda att det skulle vara bättre för agenten att revidera sina inadekvata standarder.

För det andra: det faktum att en agents handlande vid en viss tidpunkt överensstämmer med en standard som agenten accepterar, betyder inte automatiskt att handlingen är standard-relativt rationell. Det kan mycket väl vara så att handlingen innebär att agenten bryter mot *andra* standarder, som hon *också* accepterar. En möjlighet är också att det att agenten över huvud taget accepterar standarden ifråga, är standard-relativt irrationellt i ljuset av andra standarder hon accepterar.

För det tredje: även om en agents handlande vid en viss tidpunkt är standard-relativt rationellt (i ljuset av all information hon har och givet hennes totala uppsättning av rationalitetsstandarder), så kan agenten ändå vara *öppen för rationell kritik* av detta handlande och av de standarder som sanktionerar det. Denna kritik kan vara standard-relativt rationell för henne, om exempelvis nya argument emot en viss standard presenteras – argument som hon inte tidigare var bekant med – eller om hon får ny information som är relevant för att ta ställning till frågan om en viss standard är adekvat eller inte. Sådan kritik, som möjliggörs genom att agentens kognitiva situation förändras då hon får ny information eller presenteras med nya argument, kan mycket väl ge henne standard-relativt rationella skäl för att revidera vissa av sina standarder.⁸

Att rationalitet är standard-relativ är alltså förenligt både med att rationalitetsstandarder kan vara adekvata eller inadekvata i objektiv mening, och med att det är möjligt att rationellt kritisera och revidera de rationalitetsstandarder agenter accepterar.

Man bör komma ihåg, att det att ha inadekvata standarder är dåligt för den agent som har dem. Att man lyckas med att handla som man rationellt sett bör göra, är inte mycket att hurra för, om felaktiga standarder leder

⁷ För ett motsatt sätt att undvika att diversitet ifråga om rationalitetsstandarder leder till rationalitetsrelativism, se Sankey 1997 och 2000.

⁸ Detta är precis vad Darwin gjorde ifråga om det metodologiska krav som jag nämnt. På 1860-talet utvecklade Darwin ett argument för att kravet är en inadekvat standard och att det bör förkastas (se Curtis 1986).

till att man misstar sig. Att jag faller omdömet att någon annan handlar rationellt, behöver inte innebära att jag åtar mig att också fälla omdömet att det vore rationellt för mig att handla likadant.

Frågor om rationalitet, förstått som ett normativt vägledande begrepp, har egentligen begränsat intresse. Vilka standarder som är *adekvata* är egentligen en viktigare fråga. Frågor om hur det är rationellt för oss att handla, är visserligen *oundvikliga* eftersom det bästa vi kan göra som undersökande agenter är att försöka handla rationellt. Men de är till syvende och sist av underordnat intresse, eftersom vi hellre skulle vilja veta om det bästa vi just nu kan göra är *tillräckligt* bra – och om vi skulle kunna göra det bättre i framtiden.

LITTERATUR

- Brown, H. I. 1988. *Rationality*. London: Routledge.
- Curtis, R. C. 1986. "Are Methodologies Theories of Scientific Rationality?" *British Journal for the Philosophy of Science* 37, 135–61.
- Gibbard, A. 1990. *Wise Choices, Apt Feelings*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Lakatos, I. 1990. "History of Science and Its Rational Reconstructions", i C. Howson (red.), *Method and Appraisal in the Physical Sciences: The Critical Background to Modern Science, 1800–1905*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nilsson, J. 2000. *Rationality in Inquiry: On the Revisability of Cognitive Standards* (diss.). Institutionen för filosofi och lingvistik, Umeå universitet.
- Pollock, J. L. 1986. *Contemporary Theories of Knowledge*. Savage, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Rescher, N. 1988. *Rationality: A Philosophical Inquiry into the Nature and the Rationale of Reason*. Oxford: Clarendon Press.
- Sankey, H. 1997. *Rationality, Relativism and Incommensurability*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Sankey, H. 2000. "Methodological Pluralism, Normative Naturalism and the Realist Aim of Science". I R. Nola och H. Sankey (red.), *After Popper, Kuhn and Feyerabend: Recent Issues in Theories of Scientific Method*. Dordrecht: Kluwer.
- Wedgwood, R. 2003. "Choosing Rationally and Choosing Correctly", i S. Stroud och C. Tappolet (red.), *Weakness of Will and Practical Irrationality*. Oxford: Oxford University Press.